

Reetmine ja verine juulihommik Sagadi lähedal

MART RAUBA

toimefus@virumaateataja.ee

Nad ei alistunud. Vabana elasid. Reetmisel hukkusid.» Nii on kirjas mälestussambal Esku kalmistul, mille alla maetud kaheksa metsavenna, seitsme mehe ja ühe naise säilmed. Sagadi-Metsanurga kandis Kone punkrilahingus tapetuid mälestati seal 9. juulil, mil möödus 80 aastat verisest sündmusest.

Mälestusteenistusel kõnelesid Haljala Püha Mauritiuse koguduse diakon Ahti Bachblum ja ajaloolane Egon Mets, kes rääkis põhjalikult siit kandi metsavendluse kurvima sündmusest ning selle taustast.

Segased ajad

1945. aasta suveks oli sõda kogu Euroopas läbi ning Eesti taas punavõimu all. Aga rahva seas valitses veel usk ja lootus, et Eesti saatus pole lõplikult otsustatud.

«Jõule lubati tähistada. Koolides töötasid veel eestiaegsed õpetajad. Ühtegi kolhoosi polnud veel moodustatud, maarahval olid talud käes ning lubati, et nii see ka jääb. Isegi 1947. aasta laulupidu peeti veel üsna rahvusliku repertuaariga. Tundus, et kõik polnud kadunud ja nii hulluks asjad siiski ei lähe,» rääkis Egon Mets.

Metsavendlus oli Saksa okupatsiooni aastail korraks vaibunud, muist mehi metsadest välja tulnud. Kuid 1944. aasta sügisel sakslased lahkusid. Tulid taas punavõim, arreteerimised, läbiotsimised. Need, kel põhjust karta, hakkasid taas kogunema salkadena metsa.

Karta tasus meestel, kes olid teeninud Saksa sõjaväes relvass-i 20. diviisis või Omakaitses. Ka neil, kes sakslastega koostööd teinud, neid toitnud, majutanud.

«Aga Eestis praktiliselt polnud paikkonda, küla ega talu, kel sakslastega ühtegi kokupuudet poleks olnud,» nentis Mets.

Eriti oli põhjust karta soomepoistel, kes olid võidelnud NSV Liidu vastu Soome jätkusõjas ja naasnud kodumaale 1944. aasta sügisel, kui Soome sõjast väljus. Neid kohtles punavõim eriti karmilt, kuna nemad ei saanud oma värbamist põhjendada sundmobilisatsiooniga. Nemad olid läinud NSV Liidu vastu võitlema vabatahtlikult.

Praeguse Haljala valla piirkonnast, kus toona asusid Palmse, Vihula, Aaspere ja Haljala vald, on teada 186 soomepoissi. Nendest enim – 86 – oli pärit Palmse vallast. Neist omakorda kõige rohkem – 16 – Sagadi külast. Soome mundris olid sõdinud kolm kõnealusel hommikul tapetud meest.

Kui palju metsavendi end siit kandi metsades varjas, on keeruline öelda. Pidev ohuseisund sundis neid olema väga liikuvad, vahetama asukohta. Tihti majutasid kohalikud metsavennad võitluskaaslasti kauge-malt. Egon Metsa sõnul on räägitud paarikümnest mehest ja kaheksast teadaolevast punk-

rist Sagadi ja Palmse vahelistes metsades.

Pinged fõusevad

Kone lahingu käivitajaks on nimetatud mai lõpul toimunud sündmust.

Punavõim oli Palmse valla täitevkomitee esimeheks seadnud Venemaalt Arhangelskist pärit eestlase Bestmanni. Ühel maiõhtul sõitis Bestmann hoburakendiga Vösult, toona Vösu koolimajas paiknenud Palmse vallavalitsusest, kodu poole, temaga koos oli vankris noor nai-

ne, kelle mees hiljuti enda kõrvale leidnud oli. Ent läheduses asunud Ligedama talu õuele jõudis üksnes hobune, tühi vanker järel.

«Vallajuhti ja noorikut ei leitud. Arvata võib, et metsavennad koristasid punavõimu kandja lihtsalt ära,» jutustas Egon Mets.

Üsna pea rööviti ka Sagadi poodi, kuigi sellised juhtumid olid märksa tavalisemad. Täitevkomitee esimehe Bestmanni kadumine aga oli NKVD, miilita ja punaväe jaoks liig mis liig

ja sundis ette valmistama suuremat vastuoperatsiooni.

9. juuli varahommikul piirasid punaväelased ümber suure maaala Sagadi ümbruses ning algasid haarangud. Taludest võeti kinni inimesi, keda kahtlustati koostöös «bandiitidega». Põhjalikud ülekuulamisid toimusid Sagadi mõisa õuel. Samuti tehti haarang kahele punkrile, mille asukoht punastele teada olid.

Kone talu maadel Sagadi-Metsanurgas asuski ilmselt suurim asustatud punker toonase suvel.

Reetmine

Kone punkrisse juhatas punased Laviku vesiveskis mõldriametit pidanud Albert Vahtras, Venemaa eestlane ja spioon, kelle NKVD oli hiljuti sokutanud kohalike sekka andmeid koguma.

«Tegelikult on seda raske klassikaliseks reetmiseks nimetada. Reetur on keegi, keda sa läbi ja lõhki usaldad ning kes siis su jõhkralt reedab,» arutles Mets. «Aga Vahtras ei olnud üks nende seast.»

Ajal, mil keegi kedagi ei usaldanud, suutis kaugelt pärit Vahtras imekombel võita kohalike usalduse ning ka metsavendadele nii lähedale pääseda, et oma spioonitöö lõpuni viia. 8. juuli õhtul tõi ta Kone punkrisse puskarit ja toidukraami. Ta utsitas seltskonna sööma, jooma, kuid ütles, et ise peab varem lahkuma. On oletatud, et joogis võis olla unerohu. Igatahes varahommikul magasid vähemalt viis seitsmest punkrist viibinust sügavat und. Haarangut alustanud sõdurite jõudsid vastupanu osutada ainult kaks.

Lonni Vaarmetsa kohta on teada, et tema puskarit ei joonud. Lobi küla Miku-Madi talu perenaine ja kolme lapse ema jõudis punkrist välja joosta ja

Mõned metsavendade mälestusüritusel osalenud, esiplaanil Kone punkrilahingu müra lapsena kaugelt kuulnud Villu Jahilo.

avas kergekuulipildujast tule, tappes kaks allohviteri: kapteni ja seersandi. Punkrist välja jõudis ka Teodor Kamarik, kelle vastupanu kaua ei kestnud. Pärast vaevalt veerandtunnist lahingut punker süüdati.

Teine haarang tehti 9. juulil punkrile, mis asus teisel pool Sagadi–Palmse teed Altja jõe ääres. Loodeti tabada neli meest, ent sel hetkel viibis seal vaid Ülo Saaring, kes tulistati surnuks läbi punkri ukse. Piirkonnas oli ka veel kolmas punker, samuti Kone lähedal. See seisis tol ööl tühjana ja seda NKVD ei leidnud ka, teadis Mets mälestustele viidates rääkida.

Tegelikult hukkus sel juulihommikul üheksaski mees. Punkri lähedal asunud Kone-Posti talus elas neil päevil Albert Kingsepp, kes hoidis kodus ja hipüssi. Laske kuules otsustas ta selle toast metsa peitu viia, kuna kartis läbiotsimist. Sõdurid aga silmasid püssiga üle õue jooksvat meest ning avasid tule. Surmavalt haavata saanud Kingsepa olid sõdurid vedanud küüni, mis süüdati.

Arreteerimised jätkusid ka järgnenud päevadel. Kaasa viidi Ohvandi metsavaht, kelle vahtkonnas punker asus, hiljem ka tema abikaasa ja poeg. 1949. aasta märtsiküüditamine puudutas Palmse vallast 111 inimest, kellest paljud olid metsavendade omaksed ja sugulased.

Kui 1945. aasta suvel oli metsas redutajail veel lootus ja võitlustahe, siis 1950. aastate al-

guseks oli metsavendlus kogu Eestis kahanenud traagiliseks ellujäämisoperatsiooniks, mis peagi lõplikult lämmatati.

Reetur Albert Vahtrase kohta puuduvad Metsa sõnul täpsed eluloolised andmed. Venemaalt Peipsi tagant NKVD ta siia saatis, aastaid hiljem nähti teda viimati Venemaal Luuga kandis, kus ta 1970. aastatel suri. Pärast Laviku veskis töötamist ja siinsete metsavendade ülesandmist lahkus ta siit kiiresti, peagi kohati teda aga juba Vohnja veskis. Taas oli tal ülesanne imbuda metsavendade hulka ja koguda nende kohta andmeid.

Minevik on veel meiega

Esku kalmistul tehtud ettekan-de lõpetas Egon Mets arutlusega teemal, mis tänini aktuaalne. Kas Eesti anti aastatel 1939 ja 1940 käest ühegi põssipauguta, nagu väitis ajaloolane Magnus Ilmjärv 2004. aastal ilmunud raamatus «Hääletu alistumine»? Mets enda sõnul sellega päriselt nõus ei ole, juhtides tähelepanu, et ka metsavendlus polnud pelgalt vaimne ega sümbolne, vaid otsene relvastatud vastuseis punavõimule.

Metsa lõpusõnad tõi kaasa vähemasti näiliselt planeerimata sõnavõtu kohaliku ajaloolase Taimo Heinberkilt, kes seisis Ilmjärve vaate eest. Vaate, mille järgi president Konstantin Päts oli oma rahva reetur.

On selge, et sel meie ajaloo ühel valusamal teemal arutleb ja vaidleb veel mitu inimpõlve.

Ent mälestusüritusel kuulati ära veel üks mees – 1930. aastal sündinud Villu Jahilo, kes on Palmse valla metsavendadest rääkiva raamatu «Mets on vend» kaasautor. Tema kuulis pisikeses poisina Ilumäel kilomeetrite kauguselt kostnud laske, mis metsavendade eluküünla kustutasid.

«Varahommikul tõusin minamagamast. Ema ajas üles, et tuleb piima hakata Palmse viima. Väljas oli vaikne, aga siis kostis kaks teravat valangut relvast,» rääkis Jahilo. Järgnesid lahingumüra, summutatud lasud ja granaadiplahvatused. «Üks plahvatus jäi meelde, kuna see kõlas nagu teise paugu seest. Pärast nõukogude kirjan-dusest lugesin, et sellise häälega plahvatab lõhkeaine. Aga granaadid, üle viie neid ei olnud. Äkitselt see lahing algas ja pea veerand tundi hiljem oli rahu majas.»

Ratastoolis istunud 95-aastase Jahilo juttu kuulati Esku kalmistul vaikides. Sama ehe-dalt ja raskelt nagu need automaadivalangud kilomeetrite kauguselt kõlasid tema mitte veel nii kaugete aastate tagant pärit meenutused.

* Artiklis on lisaks Egon Metsa ettekandele kasutatud kirjeldusi Eesti monumentide e-kataloogist www.monument.ee.

SAMMASTE SAAMISEST

Õhku lastud Kone punkri asukohast leidsid kohalikud elanikud metsavendade poolpõlenud laibad operatsioonile järgnenud päevil ja matsid need sinna samasse.

1989. aastal alustasid eestimeelsed ajaloo huvilised haua lahti kaevamist, et säilmed Esku kalmistule ümber matta.

Esimene monument Kone punkri asukohas avati 15. juulil 1990, kuid see ei püsinud kaua. Lähikududel lõplikult laguneva impeeriumi sõdurid viibisid ju tol ajal veel Eestis. NSV Liidu viimane kaitseminister Dmitri Jazov oli andnud korralduse hävitada kõik «fašistidele» pühendatud mälestussambad, 13. jaanuaril 1991 õhiti ka Kone mälestuskivi. Suuresti koopia sellest avati lahingu aastapäeval 1992. aastal, see seisab tänaseni.

Metsavendade säilmed sängitafi ümber Esku kalmistule 1994. aastal, mil sealsamas avati mälestussammas.

9. juuli operatsiooni käigus teises punkris tapetud Ülo Saaringu nimi on Esku sambal kirjas, lahingu asukohas oleval mälestustahvilil aga mitte.

KONE PUNKRILAHINGUS HUKKUNUD JA NENDE «SÜÜ»

Friedrich Leemet oli viimase Palmse vallavanema Karl Leemeti vend, vabariigi ajal Kaitseliidu Palmse kompanii ülem, Saksa okupatsiooni ajal teenis ta Omakaitses.

Lonni Vaarmets oli abielus soomepoiss Johannes Vaarmetsaga. Juba see oli piisav põhjus, et metsa põgeneda.

Teodor Kamarik oli Saksa okupatsiooni ajal olnud Lobi piirivalve-kordoni ülem.

Otto Väinsalu, Ervin Teerand ja Ülo Saaring olid olnud soomepoisid.

Artur Kaljuranna viis venda olid läinud metsavennaks. Samuti elas ta vabasuhtes Lonni Vaarmetsaga.

Eerik Luus oli võidelnud Saksa poolel ja pääsenud Narva rindelt.

Diakon Ahti Bachblum mälestusteenistusel Esku samba ees.